

УДК: 930:811.161.1'373.6](092)

DOI 10.31654/2520-6966-2021-19F-104-165-179

Кривобок О. П.

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Клипа Н. І.

кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології,
компаративістики та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Етимологічні спостереження професора російської історії Михайла Бережкова

***Цю статтю підготовлено за сприяння фонду увічнення імені
Василя Краеченка (Канада).***

Публікацію присвячено філологічним нотаткам та спостереженням Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932). З 1882 по 1904 роки М. М. Бережков займав посаду професора російської історії Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Щоденникові записи Михайло Миколайович почав вести у період проживання у Санкт-Петербурзі (з 1875 р.) і продовжував їх майже до кінця життя. Записи на тему філології з'являються у щоденнику з 1891 року і потім продовжуються більше 20 років. Професор-історик виявляє широку обізнаність з сучасним йому станом філологічної науки, цікавиться науковими розвідками на цю тему, словниками тощо. Головними чинниками, які, з одного боку, робили можливими філологічні дослідження професора, а з іншого боку, стимулювали його науковий інтерес у цій галузі, можна назвати навчання його на історико-філологічному факультеті університету у Санкт-Петербурзі, а також тісне спілкування з викладачами філологічних дисциплін Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині.

У поданій статті проаналізовано зміст філологічних спостережень М. М. Бережкова, записаних ним упродовж 1891–1898 років. Зазначені нотатки демонструють широку сферу зацікавлень Михайла Миколайовича в галузі філологічних наук, але переважно стосуються етимології. Найбільша частина спостережень присвячена встановленню міжпредметних та міждисциплінарних зв'язків між історією та філологією. В інших записах професор аналізує проблеми перекладу та вживання іншомовних слів. Наявні у щоденнику фольклорно-етнографічні спостереження відбулися у записах також зацікавлення М. М. Бережкова богослужбовими та біблійними текстами православної церкви.

Оприлюднені у статті щоденникові записи професора-історика дають рідкісну змогу вивчити захоплення та інтереси спеціалістів-гуманітаріїв (які професійно філологією не займалися) у галузях філологічних знань. До

наукового обігу вони вводяться вперше. Перспективою продовження досліджень у цьому напрямі є аналіз і публікація філологічних спостережень професора Михайла Бережкова, наявних у його щоденнику за 1900–1910-ті роки.

Ключові слова: Михайло Бережков, етимологія, історико-філологічна освіта, російська історія, історія України, історія мовознавства.

Від заснування вищої школи в Ніжині – спочатку як Гімназії вищих наук – минуло вже 200 років. Черговим етапом її розвитку у кінці XIX – на початку XX століття став Історико-філологічний інститут князя Безбородька (1875–1919). У той час Інститут нарівні з історико-філологічними факультетами університетів був одним із центрів мовознавства на українських землях. Численні мовознавчі дослідження викладачів інституту публікувалися свого часу в «Известиях Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине» та «Сборнике Историко-Филологического общества», які видавалися вищезгаданим інститутом, а також в інших наукових виданнях Російської імперії. Імена вчених-філологів з Ніжина були відомими в усій імперії, а також у європейських країнах.

Разом із тим практично невисвітленим у наукових працях є питання про внесок у розвиток філологічних студій тих викладачів інституту, які за посадою спеціалізувалися на інших науках. Одним із них був професор російської історії Михайло Бережков. Його особистість в останні десятиліття притягує значну увагу вчених, котрі досліджують його біографію, творчий шлях, різні аспекти наукової спадщини [1–7].

Михайло Миколайович народився 30 жовтня 1850 року у родині священика в Росії, у Володимирській губернії. Як зазначає, посиляючись на спогади професора, дослідниця Л. В. Шипко, важливий внесок у формування внутрішнього світу Михайла зробила його мати – Євлампія Кузьмівна. Розумна, спокійна і привітна, вона цілком присвятила себе вихованню дітей. Матері як справжній майстрині російської словесності Михайло був зобов'язаний любов'ю до рідної мови [8, с. 317]. Вихований у душі релігійного благочестя, він у 10-річному віці вступив до Володимирського духовного училища, а потім у цьому ж місті закінчив духовну семінарію. Вивчення мов було важливою частиною освітнього процесу цих шкіл. Окрім того, батько, о. Микола Петрович Бережков, проводив під час канікул переекзаменування знань сина з деяких предметів, зокрема з читання та перекладу текстів латинською, грецькою або слов'янською (очевидно, церковнослов'янською) мовами. Згадував згодом майбутній професор і

заняття давніми мовами, а також слов'янською граматиною у Володимирській духовній семінарії. З усіх перелічених предметів, і з російської граматики зокрема, він мав особливі успіхи [8, с. 320–321].

Після короткого вчителювання М. Бережков вступив на історико-філологічний факультет класичного університету у Санкт-Петербурзі. Навчання на ньому у той час передбачало поглиблене вивчення мов. М. Бережков прослухав ряд мовознавчих курсів у відомих професорів І. Срезневського, В. Ламанського, К. Любігеля, Г. Дестуніса та ін. [8, с. 322]. Показовою була також тема кандидатського дослідження Михайла: «О смоленских торговых договорах, со стороны языка и содержания». Після закінчення вищої школи випускник був залишений для наукової роботи під керівництвом К. Бестужева-Рюміна, незабаром захистив магістерську дисертацію з історії, а потім три роки виховував дітей графа Уварова. Восени 1882 року він починає роботу в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині, де щойно відкрили історичне відділення. Працював він на посаді професора в цьому закладі до 1904 року. Але й після виходу на пенсію М. Бережков продовжував проживати в Ніжині на приватній квартирі, не втрачав зв'язків з інститутом та науковими колами.

Отже, упродовж 22 років без перерви М. Бережков працював над курсами російської історії та додатковими курсами, присвяченими різним розділам середньовічної та нової історії Росії (історії України, нагадаю, на той час окремо не вивчали). Окрім власне викладацької діяльності, він продовжував і наукові дослідження. М. Бережков відомий розвідками з історії Кримського ханства та його зв'язків із Великим князівством Московським. Пізніше його інтереси зосередилися переважно на питаннях краєзнавства. Займався вчений і організацією наукової роботи. З 1896 р. товариш голови, а з 1901 року голова Ніжинського історико-філологічного товариства, він був одним із найдіяльніших співробітників цієї установи.

Загалом наукова спадщина вченого налічує понад 50 монографій, статей і розвідок, які охоплюють різноманітну історичну проблематику. Серед них спеціальних розвідок із проблем філології немає. Єдиним свідченням його філологічних захоплень є нотатки в щоденникових записах. Ці записи Михайло Миколайович вів із різною систематичністю упродовж 63 років. Частина щоденників професора до 1904 року на сьогодні опублікована [9], тоді як інші ще чекають на упорядкування і запровадження в науковий обіг.

Щоденники відображають широку сферу уподобань Михайла Бережкова, частиною яких були спостереження за мовними явищами

минулого і сучасного стану рідної йому російської мови. Професор цікавився народним фольклором, діалектними виразами і словами, перекладами біблійних і церковних текстів тощо. Свої спостереження він фіксував у щоденнику. Від початку 1890-х років його щоденникові записи, доти нерегулярні, набувають більш чіткої форми і поділяються на дві частини. У першій – власне щоденні записи почують і побаченого. У другій – роздуми і спостереження¹.

Аналіз нотаток щоденника дає змогу виділити декілька типів мовознавчих спостережень професора-історика. Досить багато місця займає тлумачення діалектних слів, фольклорних виразів та пошук близьких до них за змістом (у ряді випадків М. Бережков наводить ще й можливі аналоги з інших мов). Ось приклад пошуку етимології слова «падерни».

«Падерни – мѣста возвышенныя съ помощью дерна, на коихъ ставятся скирды хлѣба, чтобы ихъ не подмочило снизу (Орлов. губ. или Курской). (Въ нашемъ языкѣ не мало словъ съ неотдѣляемымъ предлогомъ па-. Еще слово – палуба (на суднѣ): отъ лубъ, лубокъ, коимъ выстилають? (Пасѣка. Пазори. Паводокъ. Павечерница. Паробокъ. Патока. Пасмурный» [9, с. 79].

Іншого разу Михайло Бережков ставить питання:

«Откуда и давно ли слово подлинный? Чтѣ оно значить по первоначальному значенію? И имѣеть ли оно сродство съ словомъ подлый?

По-моєму, оба слова – одного корня, или же близкаго. Подлый (сравн. «облый, круглый, округлый») значить чтѣ лежитъ «ниже, подъ ногами, чтѣ представляетъ почву. Подлинный = протянутый, протяженный, нѣсколько удлинненный, настолько что его можно видѣть, осязать. Отсюда уже легкій переходъ къ значенію «достоверный, несомнѣнный».

Але тут же професор уточнює: «Впрочемъ можетъ быть слова и разнаго корня: подлый отъ предлога подъ, въ коемъ мысль «низкаго, того чтѣ подъ ногами, а слово подлинный – отъ «длина», въ смыслѣ «нѣсколько продолговатый», «протянутый»; тогда приставка по яви-

¹ Як занотував сам М. Бережков: «Отнынѣ [1891] я буду въ дневникѣ отдѣлять особую половицу для записи «крылатыхъ рѣчей» и словъ, какими богать нашъ превосходный, несравненный языкъ русскій. Буду записывать чтѣ придетъ на память: и живое слово народное – областное, деревенское, – и старинное слово книжное, какое встрѣчу въ источникахъ, мѣткій оборотъ, пословицу, сказку и присказку, «не былицы – былицы православной старины».. – [9, с. 78].

лась бы съ мыслью «извѣстной мѣры, степени» (пошире, подлиннее; поубавить, понабрать и т. п.)» [10, арк. 27].

Професор при цьому записував як власні спостереження, так і робив виписки зі словників та статей. Ось низка слів, виписаних із статті Є. Будде з коментарями М. Бережкова [11]:

«Вачужки – овцы.

Довлѣ – слѣдуеть, стоить.

Корѣць, корчикъ – ковшъ, ковшикъ. Срав. въ «Домостроѣ».

Казань – желѣзное ведро.

Ока – всякая вода (говорять будто бы въ одномъ селѣ Спасскаго уѣзда.)

Но собиратель самъ ставитъ при объясненіи слова знакъ вопроса такимъ образомъ: «всякая вода»? Всякая ли, въ самомъ дѣлѣ?

Рели – качели (Скоп. у.)

Чупки суконные – т. е. шерстяные (сукно, суконный – шерсть, шерстяной. Но корень слова «сукно» вѣроятно тотъ, чтò въ глаголѣ «скасть, сучить» т. е. нитку.)

Сябѣрь – товарищъ, пайщикъ, равноправный хозяинъ.

Трынка – колейка (Есть игра «въ трынку». Чтò прежде?)

Таусень = Авсень (въ новогоднихъ пѣсняхъ)

Чапельникъ или цапельникъ – сковородникъ. (Конечно отъ глагола «цапать», брать, «хватать». Таже мысль и въ словѣ ухвать, названіи сходнаго со сковородникомъ орудія.)

Чупизникъ, уцупизникъ – половникъ, коимъ черпаютъ. Глаголы: «чупизнуть, чупризнуть» – почерпнуть. Отъ корня щупать? Или же отъ корня цапать? Или же отъ кореннаго глагола черпать? Корни всё довольно близкія по смыслу» [12, арк. 23зв, 24].

А з «Филологического Вестника» (№4 за 1886 рік) у тому ж щоденнику професор виписав слова, що вживаються в Путивльському повіті:

«Балонья = заливной лугъ.

Губы = грибы.

Зязула = кокушка.

Палуда = болѣзнь глазъ у стариковъ.

Хлусь = окорокъ ветчины.

Смага = печаль, горесть.

Увага = уваженіе

Траянъ = вилы со тремя острогами.

(Безударное о произносится тамъ какъ а) [12, арк. 29].

А ось іще одна нотатка-виписка, яку знаходимо у щоденнику за 1893–1894 роки: «Рыболовы-татары в Керчи называются, – пишет

Вигель – забродчиками. (Рус. архив, 1893, 3, стр. 209). Не имеет ли это слово сходства с летописными бродниками? Нельзя ли и тех понять, как козаков-рыболовов?» [12, арк. 22 зв.]

Часом у коментарях до записів М. Бережков фіксував привід або час, коли у нього з'явилась відповідна думка. Так, 5 травня 1897 року після перебування на екзамені у професора В. В. Каченовського у щоденнику записано:

«Близорукий»: какъ вышло это слово? Сравн. слово «дальнозоркий».

«Перенѣгъ»: значить ли оно «премилый»?

«Стаканъ» и «достаканъ» – какая мысль въ этихъ словахъ? Ужели отъ «достатка»?

Остолопъ отъ столпъ ли? («Остолопъ – осиновый лобъ».) [10, арк. 30 зв]

А за два місяці перед тим М. Бережков зафіксував опис роботи гектографа, який нещодавно побачив, супроводячи цей запис запитанням: «Откуда слово «гектографъ»? Вѣрно ли, что отъ εκτόν=сто?» [10, арк. 25].

Згодом з іншого приводу знаходимо нотатку:

«Терпѣть не могу торжественнаго звона колоколовъ, а внутри храмовъ въ то же время – торопливаго богослуженія дьяческаго: это – лицемѣріе, несоотвѣтствіе наружности съ внутренностью! Это – «пустозвонство» въ собственномъ смыслѣ. ...

«... Въ самомъ дѣлѣ: на чтò намекаетъ слово «пустозвонъ»? Сравн. это слово у Даля. (Вѣроятно разумѣется звонъ безъ богослуженія, для офіціального лживаго показанія, что-де въ церкви есть служба)» [10, арк. 29 зв].

Цікавився дослідник і значенням власних імен. У щоденнику за 1899 р. знаходимо: «Есть въ Нѣжинѣ (въ еврейской одной семьѣ и даже не в одной) фамилія Прахья. Сравн. сирийскую историческую фамилію Яхья».

На тому ж аркуші професор записав поняття, яке почув у розмові з директором Ф. Гельбке, німцем за походженням: «Въ Пруссіи безземельные мужики, въ противоположность собственникамъ крестьянамъ (Bauer), называются Kossàth. Не славянское ли это слово? Не значить ли оно «косецъ?» [13, арк. 52].

Михайло Миколайович не лише записував значення слів, але й намагався пояснити походження цих значень, знайти спільні за орфографічними або семантичними ознаками слова і поставити їх у ряд. Дві сторінки в його щоденнику відведені підбору слів, пов'язаних із поняттям «день, будень», починаючи з «обыденный». Ось роздуми М. Бережкова на цю тему:

«Откуда слово «будни»? Вѣроятно оно есть сокращенное изъ слова «обыденный»: будни=обыденье, одинъ день, ежедѣнь – вотъ приблизительно общая мысль этого слова.

Обыденный=однодневный (Напр. въ старину «церкви обыденныя»).

«Обыденкой» съѣздить куда-нибудь, т. е. въ одинъ день, на-скоро.

«Обыденное масло» т. е. сбитое изъ самыхъ свѣжихъ однодневныхъ сливокъ

Есть фамилія: Обыденный (*).

(Слово обыденный впрочемъ хорошо истолковано у Даля: тамъ прямо приравниваются двѣ формы обыдни и будни, т. е. простые, рабочіе дни. Но онъ же – неправильно – опять говорить о «будняхъ» подъ словомъ «буде»).

Сюда же относится глаголь ободнять: говорится про то, когда день достаточно станетъ свѣтель и тёполь. Того же смысла глаголь уднѣть.

Слово «обѣдня» едва ли не сюда же относится. По моему лучше сюда, чѣмъ къ обѣду: ибо утреня, обѣдня, вечерня прямо указываютъ на разные моменты сутокъ; да и всѣ три слова одного строения» [14, арк. 563в-57]¹

І далі в щоденнику наведено більше 30 слів та висловів, пов'язаних із терміном «день» у російській мові. Прикметне завершення цього аналізу: «Какъ богатъ русскій языкъ! И какъ я богатъ, что говорю и пишу на немъ! Пріятно разбираться въ этомъ сокровищѣ мысли и рѣчи».

Захоплення рідною мовою можна побачити й на інших сторінках нотаток. Ось характеристика автором російських дієслів.

«Русскій глаголь очень богатъ. Онъ не уступитъ по формамъ ни греческому, ни латинскому, ни французскому, ни иному языку. Онъ очень богатъ видами: это – особенность русского языка, что у него глаголь обладаетъ видами для выраженія очень тонкихъ оттѣнковъ мысли.

¹ Цікава примітка професора М. Бережкова про ці записи: «Сегодня, 15 апрѣля [1896 р. – авт.], былъ экзаменъ по психологіи на 2 курсѣ, гдѣ есть студентъ [осподинъ] Обыденный. Онъ и навелъ меня на эти этимологіи своею фамиліей, – и я занялся ими отъ праздної мысли на экзаменѣ. (На самомъ хорошемъ экзаменѣ на меня нападаетъ разсѣянность и даже скука).» – Там само.

Временъ три, но видовъ гораздо больше. (*Nb.* Греческіе аористы, латинскіе imperfekta, perfekta, plusquamperfekta суть виды же, а не времена.) Для изученія видовъ рус[ского] глагола важень больше народный языкъ, чѣмъ книжный, литературный» [15, арк. 23].

До цих міркувань автор додає приклади, що підтверджують його думку:

«- Давно ли это было?

- Этому будеть года два-три.

(Примѣрь употребленія «будеть» въ особомъ значеніи, - не будущаго собственно времени)».

«Или ещё примѣрь:

- Много ли вамъ лѣтъ?

- Да ужъ будеть подь 60^{лѣт}. (т. е. собственно ужъ есть около этого).

(*Nb.* Старинное причастіе русскаго языка «будучій», какъ и дѣепричастіе «будучи» относятся по смыслу къ настоящему времени)» [15, арк. 23].

Трапляються у професора М. Бережкова і фольклорно-етнографічні спостереження, поширені серед гуманітарної інтелігенції XIX ст. Ось три випадки, записані на сторінках його щоденника:

1. «Примака» да «притуляка» – кто вошелъ зятемъ въ домъ. (Отъ словъ: примакъ? притулиться? – слышалъ въ селѣ Володьковой Дѣвиць)[14, арк. 41зв].

2. Озерод или озерѣд – в Белоруссии т[ак] наз[ывается] постройка для просушки снопов. Есть и глагол озеродить. Справиться в словарь Носовича, как толкуется это слово. (Я слышал его в Могилевской губернии; мельком из вагона видел и самую вещь).

«Суботник» в см[ысле] синодикъ, поминанье говорится въ Белоруссии. (Слово въ этомъ см[ысле] употребляется въ Слове Георгия Конисскаго)[9, с. 106].

3. Слова (по перестановкѣ звуковъ):

намисто – монисто.

корпива – кропива.

гомила – могила.

тварушка – ватрушка.

Кирница – криница (въ Подольск[омъ] краѣ).» [12, арк. 29 зв.].

Більше, звичайно, пов'язано слів і висловів з російським фольклором, із яким професор був добре обізнаний. Ось приклад таких досліджень.

«Обычно говорится: «И волки сыты, и овцы цѣлы». Но я услышалъ впервые отъ маменьки ту же пословицу кажется въ первичной ея формѣ и болѣе верной: «И стоги цѣлы, и овцы сыты». Въ самомъ

дѣлѣ, овцы щиплють по немногу, такъ что онѣ могутъ наѣсться, не повредя стога съ сѣномъ, т. е. при началѣ-то дѣла.»

Саме після розмов із мамою, Євлампією Бережковою, в щоденнику з'являються наступні записи:

«Сочельникъ откуда слово? Вѣроятно отъ соку, т. е. соку изъ толченаго коноплянаго сѣмени, коимъ бѣлять щи въ обыкновенное время; а въ дни сочельниковъ кушаютъ его съ гороховымъ сочемъ; на соку же варятъ лапшу и гречневую кашу. Въ церковныхъ книгахъ – сочиво.

Кромѣ того въ Великороссіи дѣлають сочни, начиненные горохомъ: это кушанье очень употребительно въ сочельники. Однако я думаю, что названіе «сочельниковъ» идетъ отъ «соку», а не отъ «сочней» [12, арк. 36].

Ще одне зауваження із записів 1895 року: «Названія презрительныя въ русскомъ языке – «чучело», «сыма» (къ собакѣ), «меринъ», «морда» не суть ли этнографическаго происхожденія? Къ нимъ можно указать имена финскихъ племенъ: «сысола, сумъ, меря, мордва» Сравн. прозваніе финновъ же «чухнами» [14, арк. 31].

Дослідника-історика цікавили слова не тільки рідної мови. Ось професор занотував у щоденник кавказькі слова:

«Барантá (мелкій скот), газырь-газыри (трубочки или патроны на груди черкески). Чювяки – простонародная обувь. Папахы – шапки. Черкески – платье, въ родѣ полукафтаны, обычныя у козаковъ, у черкесовъ и у всѣхъ вообще воинскихъ людей Кавказа. Бешметы – платье короче, подъ черкесками. Бурки – плащи».

Поряд із цим спостереженням записано інше:

«Любопытно совпаденіе понятій въ словахъ – русскомъ и польскомъ: «сгорѣть до тла», «истребить до тла и т.п. (Какъ будто отъ корня «тлѣть, тлѣніе»). Мѣжду тѣмъ польское то значить «основаніе, дно». Не изъ польскаго ли и наше, по совпаденію понятій?» [14, арк. 58 зв.]

Багато місця відводить М. Бережков у щоденниках коментуванню історично вживаних слів і правильного їх використання. Так, наприклад, він уточнює рід іменників на –а в давній російській мові:

«Дѣтина» – отъ средняго «дитя». Но оно по самому смыслу – мужаго рода.

«Боярскіе дѣти» правильнѣе писать, чѣмъ боярскія: вѣдь это – младшіе служилые люди, великовозрастные, старѣвшіеся въ своемъ званіи. Да и единственное число было не «боярское дитя», а «боярскій сынъ».

«Воевода» – общаго рода: сравнить по крайн[ей] мѣрѣ въ славянск[омь] языкѣ «взбранной воеводѣ побѣдительная». (Это – дательный падежъ женск[аго] рода, ибо относится къ Богоматери)» [10, арк. 21].

Нерідко Михайло Миколайович, щоб з'ясувати первинне значення і походження слова, звертається до літописних і фольклорних текстів. Наприклад:

1. «Ватоль» ткала – говорить про себя одна женщина – (т. е. грубая ткань изъ отбросовъ пряжи, употребляем[ая] для подстилокъ и одѣяль). Сравн. въ лѣтописи: «свита вотоляна»: Лавр. стр. 189 [12, арк. 24 зв.].

2. «Колыбель» отъ глагола колебаться, колыбаться? (Эта послѣдняя форма встрѣчается напр. въ лѣтоп. по Никон. сп. VI, 47: «полки великаго князя аки море колыблющесь»). Но строение слова по окончанію – мало обычное, кажется.

Срав. «позыбаніе»: «противъ враговъ стояли крѣпко и мужественно, безо всякаго позыбанія» (т. е. колебанія): Горскій, Ист. опис. Троиц. Серг. Лавры, 115.

Итакъ параллельно словамъ: «колыбаться», «позыбаніе» существуютъ: «колыбель» и зыбка. Одна идея; сходно и строение словъ [12, арк. 25 зв.].

3. Слово «смородина» есть вѣроятно сокращенное отъ самородина. По малоросс. смородина называется порічки, по польски porzeczka. Не отъ того ли, что растеть дико по поймамъ рѣкъ?

Въ былинахъ Москва рѣка называется «самородина». Название слишкомъ общее! Всякая вѣдь рѣка самородна, по скольку рѣка вытекаетъ изъ самородныхъ ключей. А можетъ быть она такъ названа отъ смородины-ягоды? Впрочемъ незнаю, какъ пойма Москвы рѣки обильна дикой смородиной. Клязьма очень обильна и смородиной, и малиной, и калиной, и рябиной: это я навѣрное знаю, какъ уроженецъ поймы клязьменской и житель ея въ первые годы дѣтства и юношества» [12, арк. 30 зв.].

А ось запис за 1901 р.:

«Въ XVIII в. въ официальныхъ актахъ употреблялись слова доимка и недоимка рядомъ. По существу дѣла, оба слова одного смысла: чтó слѣдуетъ добрать, чтó недобрано.

Сравн. выраженіе въ Малороссіи: «давно съ вами видѣлись» на ряду съ обычнымъ «давно съ вами не видались», или «не видѣлись» [15, арк. 30 зв.].

Присутні на сторінках щоденників і не пов'язані з фахом професора записи чисто мовознавчих міркувань. Так, у щоденнику за 1898 рік записано:

«Но вот в вопросъ: какъ писать новыя панталоны, или новые? По французски le pantalone. Да и костюмъ-то мужской больше, чѣмъ женскій. А съ другой стороны, – съ грамматической – въ родит[ельномъ] падѣже множ[ественнаго] числа имѣемъ краткую форму панталонъ, чтó признакъ женскаго рода. По русски выходитъ все равно: и штанà[.], и панталона. Но довольно мнѣ писать о пустакахъ филологическихихъ, – нѣтъ – собственно грамматических!».

Впроч[емъ] слѣдуетъ вчитаться въ словарь французско-нѣмецкомъ-польскомъ: въ статьи pantaleon, pantalon et pantalnade. О «панталыкъ» раньше было писано въ тетрадахъ; но академикъ Гротъ отказывается объяснить это слово» [16, арк. 24 і зв.].

Або наприклад такі:

«Интересна простонародная форма слова иной, или иный въ выражении кажется единственному: «на иный годъ», т. е. на будущій годъ, на одинъ изъ послѣдующихъ годовъ. (На иный день, иный разъ).

Сравни «кажинный», напр. «кажинный Божій день», «кажинный разъ» и т. п.

Не по впливію ли это причастій страдат. залога, оканчив. на иный?» [16, арк. 35 зв.]

Досить часто на сторінках щоденника М. Бережкова можна знайти роздуми над церковнослов'янськими словами з релігійних текстів. Ось, наприклад, його пояснення термінів із книги пророка Даниїла: «Гащи» (Книга прор. Даниїла, 3,21), т. е. исподнее платье, по переводу 70 толковниковъ переводится словомъ «τά σαράβαρα», т. е. восточнымъ «шальвары» или «шаравары». Срав. стих. 27. Въ новогреч. Библиї τά σαβάρια.

Со словом гащи не находится ли въ этимологическомъ сродствѣ простонародное русское гасникъ, т. е. тотъ снурокъ, на коемъ держится нижнее платье, по просту – портки?» [12, арк. 22 зв.]

Чимало місця у філологічних нотатках професора займають коментарі старослов'янських виразів та слів із богослужбових і біблійних текстів. Такі коментарі нерідко переходять у роздуми. Трепетно ставлячись до церковного богослужіння, М. Бережков фіксує свої емоції на сторінках щоденника:

«Какая прелесть наши церковныя пѣсни! Но пониманіе ихъ требуетъ съ нашей стороны немалаго труда: надо вчитаться въ нихъ, вдуматься, а главное – справляться съ греческими текстами. Вѣдь

наши славянскія пѣсни – «отлѣпокъ» съ греческаго. Греки прекрасно написали свои пѣсни, а намъ, т. е. переводчикамъ и читателямъ задали немалую задачу хорошо передать ихъ по славянски и по русски.

Въ интересахъ нашего просвѣщенія намъ необходимо поддерживать въ школѣ духовной надлежащее знаніе греческаго языка. Намъ необходимо уяснить и почувствовать, какимъ образомъ наши славянскіе переводы были «отлѣпкомъ» съ греческаго» [16, арк. 33 зв].

І сам професор намагається до цього прикласти руку, порівнюючи грецькі і російські слова:

«Въ акафистѣ Божіей Матери говорится: «радуйся, божественная ручко манны», а также: «радуйся. стамно, манну носящая» (Мѣсяцесловъ, листы 84 и 90). По гречески второе мѣсто читается: «Χαίρε, βτάμνε μάννα φέρ[θ]βα»!

Βτάμνος (ό,ή) и Βτάμχα (въ новогреч[ескомъ]) = urna, hydria, amphora, une grande cruche, то есть: горшокъ, кувшинъ, корчага съ ручками. Корень – στα, т.е. чтó стоитъ, нѣкотораго рода стоячее, стоянецъ?

Богоматеръ есть какъ бы сосудъ, носящій Манну животную, т. е. Господа Иисуса Христа. «Ручка манны» вѣроятно то же чтó сосудъ, или сосудъ съ ручками для манны: (т. е. часть вмѣсто цѣлаго, по реторической фигурѣ.)

Впрочемъ это требуетъ точнѣйшей справки» [12, арк. 26 зв.].

Із цимъ же акафістомъ пов'язане інше припущення М. Бережкова: «Я увѣренъ, что отъ словъ: «радуйся, афинеяская плетенія растерзающая» произошло вульгарное, вѣроятно, чрезъ семинарскую школу, выраженіе: «ахиною плести». Но можетъ быть, оно – еще старое выраженіе, напр. времянь московскихъ. Иначе нѣ-откуда объяснить слова «ахиная».

Говорять, что и куралесить произошло отъ [Кирие элейсонъ – у Бережкова грецькою]. Въ самомъ дѣлѣ: про плохое пѣніе могли говорить иронически: «куралесить». Говорилось еще въ кievскую эпоху «керлешъ» пѣть, т. е. кирие елейсонъ (Лѣроп. по Ипатск. Списку, стран. 533). Срав. также на стр. 228: «курин елисонъ» [12, арк. 26 зв.].

Або в іншому місці: «Въ книгѣ Бытія (4,21) сказано: «Іувал – сей баше показавый пѣвницу и гусли.» По-гречески: «Ιουβάλ, υτός ήν ό катаδείξας ψαλτήριον καί κιθάραν». Но другое слово и вещь цѣвница. Въ канонѣ на Успѣніе Бож. Матери (пѣснь 7, ирмосъ) поется: «три-вѣщанною цѣвницею», по гречески: «τριφθόγγ[?] Λύρα» [14, арк. 53зв].

Присутні в щоденниках і спостереження, пов'язані із богословським тлумаченням текстів:

«Въ ипакоей праздника Богдавления извъстное примѣненіе стиха изъ псалма «море видѣ и побѣже, Іорданъ возвратися вспять» разъясняется такимъ образомъ: «сланное невѣрія море побѣже, Іорданъ долѣ текій возвратися, къ небеси возвышая насъ». Въ кондакъ 7 января поется: «плотскаго Твоего пришествія убоявся, Іорданъ страхомъ возвращашеся».

Выходитъ, что въ одномъ случаѣ «возвращеніе» Іордана понимается иносказательно, а въ другомъ – какъ будто дословно.

И слѣдующее выраженіе въ кондакъ замѣчательно: «пророческое же служеніе исполняя Іоаннь, трепетомъ спряташешя». Какъ это по гречески? И не въ томъ ли это слово смыслъ, что «опрятаться», т. е. облечься, окутаться?» [16, арк. 33].

Таким чином, на сторінках щоденників Михайла Бережкова у розсіпаному вигляді можна знайти значну кількість нотаток мовознавчого характеру. Найбільша частина з них пов'язана із фахом і спеціалізацією професора російської історії. Це збір і пояснення фольклорних, діалектичних слів і виразів, застарілих слів з різних регіонів Росії і загалом слов'янського світу, а також із текстів історичних джерел. Філологічна освіта автора і знання кількох мов давали змогу розгорнути деякі з цих нотаток у своєрідні мінідослідження з етимології. Ще одна частина записів відображає вправління філологічних навичок по розбору граматики і слововживання іншомовних слів. Нарешті, частина нотаток пов'язана із тлумаченням і точним розумінням богослужбових текстів та їхнього зв'язку з крилатими висловами сучасної автору російської мови.

Література

1. Коваленко А. Б. М. Н. Бережков – историк-краевед. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 1990. Вип. 1. С. 104–105.

2. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Бережков Михайло Миколайович, російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні. *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)*. Київ, 1991. С. 334.

3. Зозуля С. Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова. *Сіверянський літопис*. 1999. № 4. С. 124–127.

4. Самойленко О. Г. Освітньо-виховні функції та методика викладання історії за щоденниками М. М. Бережкова. *Наукові записки. Психолого-педагогічні науки*. Ніжин, 2005. № 1. С. 171–173.

5. Коляструк О. Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М. М. Бережкова. *Сіверянський літопис*. 2006. № 5. С. 91–96.

6. Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2007. 16 с.

7. Острянюк А. М. М. Бережков: штрихи до біографії. *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 48. С. 196–201.

8. Шипко Л. В. Становлення М. М. Бережкова як особистості і науковця. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 315–331. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000143>.

9. Щоденник професора Михайла Бережкова. Інститутський період (1882–1904) / за ред. О. П. Кривобока. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2019. 395 с. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/1197>.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 23. Од. зб. 16. 39 арк.

11. Будде Е. Ф. Изслѣдованіе особенностей рязанскаго говора. *Русскій Филологическій Вѣстникъ*. 1892. №3. С. 22-113.

12. ІР НБУВ. Ф. 23. Од. зб. 14. 46 арк.

13. ІР НБУВ. Ф. 23. Од. зб. 18. 59 арк.

14. ІР НБУВ. Ф. 23. Од. зб. 15. 81 арк.

15. ІР НБУВ. ф. 23. Од. зб. 20.

16. ІР НБУВ. ф. 23. Од. зб. 17.

References:

1. Kovalenko A. B. (1990) *M. N. Berezhkov – istorik-kraeved*. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissia*, 1. 104-105 [in Russian].

2. Kovalenko O. B., Tkachenko V. V. (1991) *Berezhkov Myhailo Mykolaiovych, rosiyskyi istoryk, aktyvnyi uchasyk kraieznavchogo ruhu pochatku XX st. na Ukraini*. *Represovane kraieznavstvo (20-30-i roky)* [Repressed local lore (20-30 years)]. K. 334. [in Ukrainian].

3. Zozulia S. (1999) *Deiaki aspekty moskovs'ko-kryms'kyh vzaiemyn u pratsiah Myhaila Berezhkova*. *Siverians'kyi litopys*, 4.124-127 [in Ukrainian].

4. Samoilenko, O. H. (2005) *Osvitn'o-vyhovni funktsii ta metodyka vykladannia istorii za shchodennykamy M. M. Berezhkova*. *Naukovi zapysky. Psyhologo-pedagogichni nauky – Proceedings. Psychological and pedagogical sciences*, 1.171-173 [in Ukrainian].

5. Kolyastruk O. (2006) *Religiinyi aspekt u naukovi diial'nosti I pryvatnomu zhytti profesora istorii M. M. Berezhkova*. *Siverians'kyi litopys*, 5. 91-96 [in Ukrainian].

6. Shypko L. V. (2007) *Naukova ta osvitnia diialnist' Myhaila Berezhkova*. *Avtofef. dys. na zdobuttia nauk. stup. k. i. n.: spets. 07.00.06 «Istoriografiia, dzhereloznavstvo ta spetsial'ni istorychni dystsypliny»*. K. 16 s. [in Ukrainian].

7. Ostrianko A. M. (2009) *M. M. Berezhkov: shtryhy do biografii*. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissia*, 48. 196-201 [in Ukrainian].

8. Shypko L. V. (2009) *Stanovlennia M. M. Berezhkova iak osobystosti i naukovtsia*. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy - Manuscript and book heritage of Ukraine*, 13. 315-331 [in Ukrainian].

9. Kryvobok O. P. (Eds). (2019) *Shchodennyk profesora Myhaila Berezhkova. Instyuts'kyi period (1882-1904)*. *Nizhyn* [in Ukrainian].

10. Instytut Rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernad'skogo (IR NBUV) – Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after VI Vernadski. F. 23. Od. zb. 16.

11. Budde E. F. (1892) *Izsledovanie osobennosti riazanskogo govora*. Russkii filologicheskii vestnik – Russian philological bulletin, 3. 22-113 [in Russian].

12. IR NBUV. F.23. Od. zb. 14.

13. IR NBUV. F.23. Od. zb. 18.

14. IR NBUV. F.23. Od. zb. 15.

15. IR NBUV. F.23. Od. zb. 20.

16. IR NBUV. F.23. Od. zb. 17.

Kryvobok O. P.

Candidate of History, Associate Professor of History of Ukraine Department, Nizhyn Mykola Gogol State University

Klypa N. I.

Candidate of Philology, Associate Professor, Slavic Philology, Comparative Studies and Translation Department, Nizhyn Mykola Gogol State University

Etymological observations of Professor of Russian History Mikhail Berezkhov

This article is devoted to philological notes and observations of Mikhail Nikolaevich Berezkhov (1850–1932). From 1882 to 1904 M. M. Berezkhov held the position of professor of Russian history at the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn. Mikhail Nikolaevich began to keep diary entries during his stay in St. Petersburg (since 1875) and continued them almost to the end of his life. Entries on the subject of philology appear in the diary from 1891 and then continue for more than 20 years. The professor-historian is widely acquainted with the current state of philological science, is interested in scientific research on this topic, dictionaries and more. The main factors that on the one hand made possible the philological research of the professor, and on the other hand stimulated his scientific interest in this field, can be called his studies at the Faculty of History and Philology of the University of St. Petersburg, as well as close communication with teachers and professors of philology of the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn.

This article analyzes the content of M. M. Berezkhov's philological observations recorded by him during 1891–1899. These notes demonstrate a wide range of interests of Mikhail Nikolaevich in the field of philological sciences, but mainly relate to etymology. Most of the observations are devoted to establishing interdisciplinary links between history and philology. In other records, the professor analyzes the problems of translation and usage of foreign words. Folklore and ethnographic observations are available in the diary. The recordings also reflected M. M. Berezkhov's interest in liturgical and biblical texts of the Orthodox Church.

The diary entries of the professor-historian published in the article provide a rare opportunity to study the hobbies and interests of humanities specialists (who were not professionally engaged in philology) in the fields of philological knowledge. They are introduced into scientific circulation for the first time. The perspective of continuing research in this direction is the analysis and publication of philological observations of Professor Mikhail Berezkhov, available in his diary for 1900–1910.

Key words: Mikhail Berezkhov, etymology, historical and philological education, Russian history, history of Ukraine, history of linguistics.